

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Кулик Олени Дмитрівни «Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови», подану на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Докладний аналіз дисертації Кулик Олени Дмитрівни «Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови» уможлиблює формулювання узагальнених висновків щодо актуальності, ступеня обґрунтованості основних наукових положень, висновків, рекомендацій, достовірності, наукової новизни, практичної значущості, а також загальної оцінки роботи.

Актуальність теми дисертації

На сучасному етапі розвитку лінгводидактики гостро постає необхідність у створенні методики навчання української мови, орієнтованої на мовленнєвий розвиток учнів під час опрацювання всіх розділів шкільного курсу. У працях провідних лінгвістів ідеться про мову як особливу систему, її структуру, основні одиниці та способи поєднання цих одиниць у мовленні. Відповідно, для засвоєння мови як певної системи потрібно навчитися поєднувати звукові одиниці зі смисловими – морфемою, словом, словосполученням, реченням, що забезпечує формування мовленнєвих умінь і навичок. Таку думку впродовж усього дослідження відстоює і пропагує О. Кулик, оскільки вивчення мови в сучасній школі, за словами дисертантки, передбачає засвоєння сукупності мовних знань задля формування мовленнєвих умінь і навичок, важливих для кожної людини протягом життя.

Усе сказане *актуалізує проблему* мовленнєвого розвитку учнів закладів загальної середньої освіти в процесі опанування розділів мовознавства загалом і словотвірної системи української мови зокрема.

Важливість рецензованої дисертації підтверджується зв'язком її з такими напрямками наукових досліджень, як формування мовної особистості, мовленнєвий розвиток учнів під час вивчення словотвірної системи української мови, формування комунікативної компетентності. Більшість означених питань корелюється з науковою проблематикою досліджень кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Актуальні проблеми мовознавства, лінгводидактики та інноваційні технології навчання у ВНЗ» (державний реєстраційний номер 0112U004562).

Дисертаційна праця О. Кулик присвячена теоретичному обґрунтуванню, створенню й експериментальній перевірці методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку

з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти, виконана в річищі сучасних лінгводидактичних напрямів.

Оцінка змісту та завершеності дисертації

Зміст дисертації охоплює основні аспекти теми. Праця складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаної літератури і додатків, відображає процес та результати дослідження, ключові положення її ґрунтуються на основних засадах філософії освіти, законодавчих і нормативних документах про освіту.

Сім дослідницьких завдань О. Кулик розв'язувала, застосовуючи доцільні для наукового пошуку теоретичні, емпіричні та статистичні методи.

Задля правильного визначення змісту навчання, обрання відповідного методичного інструментарію в дисертації теоретично узагальнено напрацювання лінгвофілософів, що дало змогу виокремити визначальні для дослідження положення теорії пізнання (гносеологія) й теорії розуміння (герменевтика), інтегрувати їх у площину методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, з'ясувати, що вибір і вживання певної лексичної одиниці чи її словоформи потребує пильної уваги та контролю, позаяк поява похідних слів – це не механічний дериваційний процес, а результат накопичення й передачі результатів суспільного (чи особистого) досвіду, знань, діяльності, культури.

Чіткості й логічної виразності додає виважений науковий підхід автора до формування поняттєвого апарату дослідження. Олена Дмитрівна уточнює, коригує або визначає смисл багатьох наукових термінів, уникає некоректного їх уживання. На сторінках роботи вичерпно проаналізовано лінгвістичні джерела в царині словотворення, завдяки чому уможливлено порівняння шкільної та наукової словотвірної терміносистем (навчання словотвору має відбуватися в тісному взаємозв'язку з фонетикою, орфоepією, графікою, орфографією, морфемікою, лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, теорією текстотворення; під час навчання словотвірної системи української мови необхідно ознайомити учнів з поняттями «словотвірний формант», «словотвірні пари», «словотвірні типи», «словотвірні категорії», «словотвірні ланцюжки», навчити розрізняти форми слова й спільнокореневі слова; диференціювати поняття «словозміна» і «словотворення»; нормативне / ненормативне, узуальне / незузуальне словотворення; розмежовувати синхронний і діахронний словотвір; знання про словотвірну систему української мови необхідно скерувати на розвиток мовлення учнів). *У цьому контексті висловимо міркування про деяку неузгодженість між поданими вище рекомендаціями і ключовими положеннями чинних програм. До прикладу, у Програмі з української мови 2018 р. йдеться про скорочення обсягу теоретичного матеріалу на користь практичної діяльності, що збільшує можливості для формування предметних і ключових компетентностей. Окрім того, під час анкетування вчителів (с. 256) дисертантка виявила, що словесники підтверджують наявність проблеми мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів у процесі навчання словотвірної*

системи української мови, пояснюють такий стан «завантаженістю програм».

На безперечне схвалення заслуговують узагальнення результатів досліджень у царинах психології, психолінгвістики, психофізіології в аспекті розвитку мовлення учнів (перебіг провідних пізнавальних психічних процесів, сформованість психофізіологічних механізмів мовлення), що збагатило лінгводидактику зробленими дисертанткою важливими висновками: 1) успішність здійснення мовленнєвої діяльності залежить від провідних пізнавальних психічних процесів уваги, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення; 2) особливості сприйняття, уваги, пам'яті, уяви, мислення старших підлітків створюють передумови для ефективного перебігу процесів мовленнєвої діяльності та розвитку мовленнєвої особистості учнів; 3) результативність мовленнєвої діяльності залежить від функціонування психофізіологічних механізмів мовлення (для говоріння – репродукування, вибору, комбінування, конструювання, попередження, дискурсивності; для аудіювання – сприймання, внутрішнього промовляння, зіставлення-впізнавання, антиципації, логічного розуміння; для читання – антиципації, здогадки, логічного розуміння, внутрішнього мовленнєвого слуху; для письма – такі ж, як і для говоріння, однак орієнтовані на зоровий аналізатор), які по-різному виявляють себе в процесі роботи з мовним матеріалом, зокрема й на словотвірному рівні.

Щоправда, підрозділи 1.4 та 1.5 переобтяжені аналізуванням психологічних і психолінгвістичних термінів («мовлення», «мовна особистість», «мовленнєва особистість», «мовленнєвий розвиток», «увага», «сприймання», «пам'ять», «уява», «мислення», «психофізіологічні механізми мовлення», «мовна рефлексія», «мовленнєва рефлексія»), розлогіми цитатами. Базові поняття ієрархізовано, подекуди невиправдано, підпорядковані їм категорії в подальшому тексті втрачають значення, що ускладнює сприймання логіки дослідження.

Інтерес становить обґрунтування лінгводидактичних засад навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів (розділ 2). Дисертантка доводить, що для досягнення освітньої мети важливу роль відіграють правильно обрані підходи. На основі аналізу спеціальної наукової літератури, вивчення передового педагогічного досвіду авторка цілком логічно виокремлює підходи до навчання: пріоритетні, ключові (особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний) та супровідні, допоміжні (когнітивно-комунікативний, функційно-стилістичний, текстоцентричний, дослідницький) (с. 174 – 186). *Водночас, варто було б у контексті дослідження апелювати й до системного підходу, реалізація якого забезпечує усвідомлене розуміння учнями мовних фактів і явищ у їх взаємозв'язках і цілісній системі, дає змогу простежити наявні зв'язки між різними рівнями мови.*

У роботі аргументовано значущість у розробленні пропонованої методики загальнодидактичних принципів навчання мови,

лінгводидактичних і часткових (традиційних – урахування структури, семантики і значення значущих частин слова, свідомого виокремлення морфем у слові, засвоєння лексичних одиниць, здатних для творення нових слів, а також слів, що характеризуються єдністю афіксів, твірної основи, здійснення зв'язку з роботою над розвитком зв'язного мовлення; сучасних – принцип комплексності, принцип деавтоматизації сприйняття стереотипних моделей конструювання слів, принцип уважного ставлення до змістової інтерпретації висловлення).

Обґрунтування лінгводидактичних засад стало міцною науковою основою для створення й упровадження експериментальної методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

У контексті розв'язання третього завдання дисертації здійснено докладний аналіз навчально-методичного забезпечення, унаслідок чого О. Кулик доходить такого висновку: незважаючи на достатню кількість вправ, виконання яких уможливорює спостереження за словотвірними процесами, завдання до них не скеровані на засвоєння словотвору як системи; вправи, розміщені в підручниках, переважно акцентують увагу учнів на номінативному аспекті словотворення, комунікативний же реалізується слабко, хоч саме він уможливорює свідоме засвоєння учнями словотвірних явищ у взаємодії трьох рівнів (вербально-семантичного, когнітивного і прагматичного), а відтак адекватного розуміння (декодування інформації) їх у чужому й використання (кодування інформації) у власному усному / писемному мовленні з урахуванням комунікативної ситуації і прагматичної настанови (с. 229–248). *Зауважимо, що недоречно аналізувати монографічні й дисертаційні праці в підрозділі 3.1. «Методичні аспекти навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів», з огляду на те, що ні монографії, ні дисертації не є методичним забезпеченням. Розглянути зміст означених праць потрібно було б у розділі 1, оскільки монографії й дисертації становлять теоретичну основу будь-якого наукового дослідження.*

Закономірно визначено критерії та показники рівнів сформованості словотвірних умінь учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти (підрозділ 3.4.). Дисертантка називає їх комплексними – когнітивно-нормативний, діяльнісно-нормативний, комунікативно-прагматичний, – кожний з яких визначає два показники – словотвірний і мовленнєвий, – та у відповідноє їх групам словотвірних умінь: словотвірно-мовні, словотвірні умовно-мовленнєві, словотвірно-комунікативні. З опертям на зазначені критерії виокремлено й схарактеризували чотири рівні сформованості комплексних словотвірних умінь учнів 5–9 класів – високий, достатній, середній, низький – та у відповідноє їх вимогам оцінювання успішності навчання за дванадцятибальною системою, відображеною в чинних програмах з української мови.

Як дискусійне, висловимо міркування щодо обмежень в аналізованому підрозділі дисертації положень, які мають місце не лише в низці освітніх

документів (*Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років, Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року*), а й у попередніх двох розділах. Робота виграла б, якби дослідниця визначила критерії, показники та рівні оцінювання не знань, умінь і навичок, а компетентностей. Адже очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності мають бути сформульовані в термінах компетентнісного підходу: знаннєвий компонент – учень називає, формулює, записує, наводить приклади тощо; діяльнісний – учень розпізнає, розрізняє, описує, аналізує, порівнює, планує, застосовує тощо; ціннісний – учень усвідомлює, критично ставиться, оцінює, обґрунтовує, робить висновки, висловлює судження тощо.

Логічним після розроблених критеріїв є визначення стану сформованості словотвірних умінь в учнів 5–9 класів у взаємозв'язку мовленнєвим розвитком (с. 248 – 265), унаслідок чого дисертантка з'ясувала, що загалом словотвірні процеси учні розуміють як поєднання низки морфем у різних варіаціях, а це дає змогу правильно утворювати слова відповідно до національної специфіки української мови і граматично правильно поєднувати їх у реченні. Проте більшість учнів 5–9 класів не володіють достатніми теоретичними знаннями з морфеміки і словотвору, не усвідомлюють значення кореня як основної морфемі слова кожної лексичної одиниці, яка повторюється в усіх споріднених словах та їх граматичних формах; не можуть назвати повний перелік значущих частин слова, дати визначення таких понять, як «спільнокореневі слова», «форми одного і того ж слова», «нульове закінчення»; не вміють визначати різновиди основ; слабо обґрунтовують наявні типи морфем у слові та функції кожної з них; не можуть назвати повний перелік значущих частин слова та визначити сутність кожного способу словотворення, різновиди їх; припускаються помилок, коли будують словотвірний ряд та виконують морфемний і словотвірний розбір, а також під час добору похідних слів для ілюстрації різних способів. Окрім того, роль у мовленні розуміють на інтуїтивно-імітативному рівні, що, відповідно, призводить до помилок.

Результати анкетного опитування вчителів української мови й учнів класів засвідчили наявність означеної проблеми й підтвердили доцільність створення експериментальної методики. Хоч не зовсім зрозуміло, чому під час з'ясування стану сформованості словотвірних умінь в учнів 5–9 класів у взаємозв'язку мовленнєвим розвитком О. Кулик обмежилася лише анкетуванням учителів та учнів (про це йдеться й у прикінцевій частині підрозділу на с. 265). Зрізову роботу подано в контексті визначення критеріїв, показників та рівнів, що порушує, з нашого погляду, цілісне сприйняття результатів цього етапу дослідження. Окрім того, поза увагою лишилися такі важливі вимірювачі, як фронтальна бесіда, тестові завдання.

Високої оцінки заслуговує розділ дослідження, у якому запропоновано технології інтенсифікації навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. Перевагу надано

урокам з елементами дослідження, комунікації, презентації, гри, оскільки, за словами дисертантки, це сприяє систематичності у формуванні словотвірних знань, умінь і навичок, розвиткові творчого мислення, уяви, логіки, пам'яті, словотворчості, фантазії, допитливості, удосконаленню комунікативних умінь, зменшенню емоційної напруги, викликаній інтенсивним навчанням.

До основних методів навчання уналежнено усний виклад учителем матеріалу, бесіда вчителя з учнями, спостереження учнів за мовою, робота з підручником, метод вправ, інтерактивний; визначено низку прийомів (аналіз тексту і його мовних засобів, дослідницькі, моделювання (словотвірне, комунікативне), а також засобів навчання: зорових (таблиці, схеми, зображення, графіки, діаграми, інтернет-ресурси); слухових (аудіозаписи); зорово-слухових (мультимедійні системи). Усе це сприяє осмисленому оволодінню мовним матеріалом, полегшує формування мовних і мовленнєвих навичок та вмінь учнів.

Окремо варто наголосити на розробленій трикомпонентній системі словотвірних вправ, зорієнтованих на наскрізне навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів: рецептивно-аналітичні – робота з усвідомлення учнями системних зв'язків словотвору з іншими рівнями мови, пов'язані з аналізом функцій словотвірних одиниць на основі текстового матеріалу; конструктивно-ситуативні – передбачають роботу з поповнення пасивного й активного словника учнів через усвідомлення нових лексичних одиниць з похідною основою, виявлення комунікативно-прагматичного аспекту семантики похідних слів та новотворів у ситуативному контексті; продуктивно-творчі – усвідомлення й дотримання учнями словотвірних норм у ситуаціях, близьких до умов реального спілкування; використання у власному мовленні похідних слів як засобу зв'язку речень у тексті, розгортання теми тексту, реалізації комунікативно-прагматичної мети висловлення, залучення учнів до словотворчості через створення й розв'язання проблемних ситуацій.

Вартісним є теоретичне осмислення й методичне забезпечення формувального етапу педагогічного експерименту (розділ 5), а саме: опис організації його, перебіг, а також апробація результатів в експериментальних закладах середньої освіти. Експериментальна програма має чітку структуру й міцні теоретичні підвалини, містить усі складники, що дають змогу для повноцінного й ґрунтовного дослідження (мету, завдання, результати моніторингових зрізів тощо). Свідченням справді наукового підходу є врахування дисертанткою важливих наукових відомостей із філософії, психології, психолінгвістики, дидактики, лінгвістики й лінгводидактики.

Доведено необхідність поетапного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів: перший етап – увідно-мотиваційний – навчання української мови в 5 класі, передбачав усунення виявлених прогалин у знаннях, уміннях і навичках п'ятикласників, здобутих у процесі ознайомлення з будовою слова в початкових класах; другий етап – узагальнювально-систематизувальний – узагальнення й систематизація знань, умінь і навичок з будови слова, та

вивчення й поглиблення відомостей зі словотвору, орфографії, морфології української мови; третій – підсумково-рефлексійний – передбачав моніторинг засвоєння учнями набутих мовних і мовленнєвих понять, сформованості вмій та навичок створювати й редагувати власні висловлення залежно від ситуації спілкування, удосконалення набутих умінь і навичок.

Результати формувального етапу педагогічного експерименту підтвердили ефективність запропонованої методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, а також доцільність упровадження в практику інших закладів загальної середньої освіти.

Провівши в єдності з практикою навчання української мови всі етапи наукового дослідження, Кулик Олена Дмитрівна розв'язує поставлені завдання і досягає мети, робить теоретичні й практичні узагальнення, висновки, пропозиції, рекомендації. Вірогідність наукових результатів забезпечується опорою на фундаментальні та сучасні наукові дослідження, відповідністю теоретичних та емпіричних методів меті й завданням, педагогічною результативністю розробленої методики.

Наукова новизна та практична цінність дослідження

Найбільш суттєвими і важливими здобутками, що одержані О. Д. Кулик особисто й характеризують новизну її дисертації, є: обґрунтування лінгводидактичних засад навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти; визначення й потлумачення компонентів навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; удосконалення форм, методів, прийомів, засобів, технології навчання словотвірної системи української мови; розроблення методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти.

Авторська методика, розроблені посібники, вправи і завдання можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови; закладів вищої освіти на заняттях з методики навчання української мови; для створення підручників і навчально-методичних посібників, в організації науково-дослідницької роботи студентів, проведенні педагогічної практики, а також у післядипломній освіті на заняттях зі слухачами курсів.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації в опублікованих працях

Результати дослідження О. Д. Кулик є важливим внеском у розвиток теорії й методики навчання української мови. Аналізуючи тематику праць дисертантки, оприлюднених в українських і зарубіжних наукових фахових виданнях, констатуємо, що всі вони відбивають основні положення й наукові результати дисертації, з якими ознайоmlена широка громадськість.

Зміст наукового дослідження повно відбито в авторефераті дисертації, у якому, крім основних положень, подано фактичні результати й загальні висновки, що ідентичні дисертаційній роботі.

Загалом роботу вирізняє наявність системного аналізу теоретико-методологічного надбання вітчизняної і зарубіжної науки, що дало змогу простежити типологію наукових поглядів і підходів на сутнісні характеристики сучасної мовної освіти, виокремити і конкретизувати ключові поняття методики навчання української мови.

Результати експериментальної роботи, а саме: наукова новизна, теоретичні і практичні висновки, методичні рекомендації – достовірні, що підтверджено в процесі наукового дослідження засобами різноманітних загальнометодологічних, загальнонаукових і специфічних методів, статистичними даними педагогічного експерименту, узгодженістю з відповідними положеннями законодавчих і нормативних документів. Основні положення дисертації належним чином апробовані на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях і достатньо відображені в наукових публікаціях автора.

Зауваження до дисертаційної праці здебільшого дискусійного чи рекомендаційного характеру, жодним чином не применшують значення її, не знижують загальної високої оцінки, проте можуть слугувати організації дискусії під час захисту результатів дослідження і стимулом на наукову перспективу автора. Зміст роботи, логіка тексту, наукові та прикладні результати свідчать про глибокі теоретичні знання, володіння методами наукових досліджень, уміння розв'язувати актуальні проблеми.

Загальний висновок

Дисертаційна праця «Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови» є самостійним, структурно завершеним, цілісним дослідженням актуальної лінгводидактичної проблеми. За рівнем наукової новизни та практичним значенням дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013, зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ №656 від 19.08.2015 та №1159 від 30.12.2015. Розроблені теоретичні положення й отримані результати можна кваліфікувати як вагомий внесок у розвиток теорії та методики навчання української мови. Відповідно, автор дослідження – Кулик Олена Дмитрівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора педагогічних наук спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова).

Офіційний опонент:
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Криворізького державного
педагогічного університету

Бакум З. П.